

УДК 340.15(38):321.01

К.М. Василенко

ЗАКОНИ ЛІКУРГА І СОЛОНА ЯК РЕАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ ОДНОРІДНОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ВЛАДИ ТА КУЛЬТУРНОЇ ТРАДИЦІЇ В АНТИЧНОМУ СВІТІ

Починаючи з 30-х рр. минулого століття, у спеціальній літературі стало об'єктивною традицією говорити про гармонію політичної влади і культурних та історичних цінностей в античному світі й у Стародавній Греції зокрема. Особливо багато уваги цій проблемі приділено у фундаментальному дослідженні Вернера Йегера "Пайдея", де вчений прямо вказує, що в "Надмогильній промові" Перикла, яку виголосив афінський лідер після одного з етапів Пелопоннеської війни і записав Фукідид, "звучать спогади про короточасний, гідний грецького генія період, коли в досконало побудованому державному ладі ще існувала повна рівність між владою і високою культурою громадян" [1, с. 5]. Однак певна частина дослідників – від античних авторів до сучасників – схиляються до думки, що такий своєрідний гуманістичний баланс міг бути створений лише за умови короточасного збігу кількох важливих чинників, серед яких домінують домовленості між суб'єктами й об'єктами державної влади; міждержавною стабільністю і відсутністю збройного протистояння як головного руйнівного компонента цивілізаційного процесу; нарешті, наявність харизматичного лідера, який би зумів адекватно інтерпретувати ідеї демократії, донісши їх до рядових громадян.

Найбільш зримо, яскраво концепція розвитку демократичної держави, окремих міст-полісів реалізується на прикладі давньогрецької історії. Процес цей отримав адекватне відображення й оригінальне авторське тлумачення як у записах маловідомих нині логографів (істориків), так і у ґрунтовних працях таких визначних особистостей, як Геродот – "батько історії", за Цицероном, Фукідид, Ксенофонт та інші. Кожний з них по-своєму інтерпретував перебіг розвитку історичного процесу, подекуди суб'єктивізм превалював над реальними оцінками подій сучасниками, однак всі ці документи дійшли до наших часів, даючи у своїй сукупності цілісну картину розвитку грецької цивілізації.

Не слід забувати про той об'єктивний факт, що в Стародавній Греції старі закони, як і обговорення нових, були пріоритетом досить вузького прошарку населення, так званих "вільних громадян". Це значною мірою звужувало можливості вибору, ефект дієвості прийнятих юридичних актів, часто унеможлиблювало процеси їх переосмислення і заперечень винесених рішень у судовому порядку. Проте з розвитком торгівлі, колоніальних експедицій – від Понту Евксинського до Геркулесових Стовпів – юридичний статус поняття "вільний громадянин" значно розширювався шляхом штучного зачислення до цього прошарку метеків в Афінах і відпущених перед війною на волю й автоматично зачислених до війська ілотів у Спарті.

Розширювалося й поняття демократії. Ксенофонт у “Грецькій історії”, багато уваги приділяючи тлумаченню демократії, так висловлюється з цього приводу словами політичного лідера Фрамена: “Я ж, Критію, весь час невтомно борюся з крайнощами і борюся з тими демократами, які вважають, що справжня демократія – це коли в управлінні беруть участь і раби і злидарі, які за драхму готові продати державу; борюся і з тими олігархами, які вважають, що справжня олігархія це тільки тоді, коли державою керують за своїми забаганками кілька необмежених володарів. Я завжди, і нині й дотепер, буду прихильником такого ладу, при якому б влада належала тим, хто здатний захистити державу від ворога”. І далі надзвичайно важлива теза від однієї з дійових осіб фундаментальної праці Ксенофонта: “Що ж, Критію, вкажи мені на той факт, коли б я намагався усунути від участі в державних справах добрих громадян, ставши на сторону крайніх демократів чи необмежених тиранів” [2, с. 71].

Отже, коли лишити осторонь численні звинувачення щодо Ксенофонта про його суб’єктивність, ідеалізацію лаконофільства (Віламовіц, Гомпер, Мейер), слід віддати належне історика: відійшовши від традиційного воїнського поняття арете часів Гомера, Ксенофонт на перше місце серед добродійних рис вождя висуває етичну категорію доброти, а також зваженості, розсудливості. Те, що тепер вкладається в поняття толерантності.

За Ксенофонтом, державні і правничі акти в сучасному йому грецькому суспільстві формувалися під час зіткнення аристократичної й автократичної Спарти з демократичними, ліберальними Афінами, тому юридичні аспекти Пелопоннеської війни напряму залежали від моральних критеріїв, що їх сповідували лідери цих країн. Безперечно, навіть у свідченнях “лакедемонофіла” Ксенофонта зустрічаємо класичні перипетії цього майже тридцятирічного морально-військового протистояння. Траплялося так, що вихідці з бідних верств населення, які стали скоробагачами, виступали за різні форми олігархії, а, навпаки, аристократи, які, подібно до Аристотеля, вели свій рід прямо від богів, раптово очолювали заколоти знедолених. Проте це найпевніше – винятки, що підтверджують загальну тезу історика: тільки добродійні люди, арете яких значно перевищує загальноприйнятий у суспільстві рівень, здатні очолити державу.

Власне, коли йдеться про витоки державного і юридичного закріплення стосунків, що склалися між індивідами на основі їхніх родових традицій і звичаїв, слід звертатися до законів спартанця Лікурга. За загальною характеристикою істориків – від стриманого Ксенофонта до емоційного Павсанія, – Лікург становив собою тип ідеального законодавця, який де-юре сформував державу там, де до нього панували міжплемінний розбрат і колотнеча. Держава Лікурга і його юридичні закони згодом стануть для Платона й Аристотеля еталоном стабільності. У Платона деякі ідеї, запозичені із законів Лікурга, явно екстраполювалися на загальний задум “Держави”, що стала концепцією ідеального державного утворення впродовж багатьох століть. “Це коло міфів і легенд, що склалися навколо Спарти ще в період античності, у сучасній науці... заведено називати “спартанським міражем” [3, с. 11].

Тут слід зупинитися на фігурі самого Лікурга, оскільки “спартанський міраж” – визначення скоріше образне, а слід визнати, що джерельна база, присвячена особі Лікурга, досить ґрунтовна. “Батько історії” Геродот так описує ситуацію у Спарті до і після Лікурга: “До цього часу закони лакедемонян були практично найгіршими посеред еллінів, оскільки вони не спілкувалися ні між собою, ані з іншими державами. Свою теперішню державну владу вони отримали ось яким чином.

Лікург, знатний спартанець, прибув у Дельфи спитати оракула.

...За словами деяких, Піфія... напроочила Лікургу нинішній спартанський устрій.

...Як тільки Лікург став опікуном царя, він змінив усі закони і суворо стежив, щоб їх не порушували. Так лакедемоняни змінили свої погані звички на добрі, а після смерті Лікурга поставили на честь його храм і донині благоговійно ставляться до пам’яті Лікурга” [4, с. 41-42].

Загальним наслідком законів Лікурга стало запровадження у спартанців евномії – благозаконня і благочестя. За Геродотом, закони Лікурга носили в основному характер глобальних внутрішньополітичних реформ. Перебудувавши організацію законодавства місцевих громад, Лікург ввів раду старійшин – герусію, корпус законодавців – ефорат. Реорганізувавши спартанське військо, він заслужив повагу спартанської військової знаті, одночасно фактично запровадивши цивільний кодекс, що передбачав права і свободи рядових громадян. Запровадив радикальну грошову реформу, зробивши велику грошову одиницю буквально настільки фізично важкою (за переказами, це була кам’яна брила), що де-факто унеможливив хабарі місцевим суддям. Ще кілька подібних оригінальних новацій унеможливили зазіхання на встановлені закони з боку військової аристократії, забезпечивши нормальне існування цих законодавчих актів приблизно протягом чотирьох століть [5, с. 57-112].

Давньогрецький історик Фукідид, внаслідок політичної обстановки, як громадянин Афін, змушений був про стратегічного ворога – Спарту згадувати дуже стримано. Про діяльність Лікурга Фукідид пише побіжно: “Сам Лакедемон, після того як його заселили доряни, які жили в цій області, дуже довго, наскільки нам відомо, страждав від внутрішніх чвар, однак вже з давнини він керувався благими законами і ніколи не був під владою тиранів, протягом чотирьохсот і трохи більше років... лакедемоняни мають один і той самий державний устрій, завдяки чому вони стали могутнішими й організували справи в інших державах” [6, с. 229]. Дуже яскраве свідчення законодавчої ініціативи Лікурга, коли згадати вислів Томаса Гоббса, згідно з яким Фукідид “був найбільш політизованим з істориків, який брав колись у руки перо”.

Обидва історики, і Геродот і Фукідид, користуються одним і тим самим дієсловом: εὐνομία... Враховуючи, що дієслово це надзвичайно рідко зустрічається в давньогрецьких текстах взагалі, мовознавці схильні визначати його “як технічний термін, що вживається тут в конституційному сенсі” [3, с. 13]. Отже, протягом багатьох століть панував спокій і громадянський мир, активно удосконалювався конституційний спосіб правління. Перефразовуючи відомий

вислів Аристотеля, можна говорити, що *εὐνομία* – це стан держави, в якій громадяни підкоряються законам, а не держава, де гарні закони.

Повертаючись до характеристики державного устрою Спарти в творах Ксенофонта (“Лакедемонська політика”), слід зазначити, що історик приділив особливу вагу не стільки політичній організації суспільства, скільки інститутам громадянського виховання. За Ксенофонтом, найголовнішою рисою спартанських громадян була громадянська добродетель. Проте попри той факт, що самого Лікурга, як особистість, Ксенофонт згадує мало, цілком логічно дійти висновку, що досконала система спартанського виховання не могла виникнути стихійно, сформуватися сама по собі, як не могла впродовж досить короткого історичного терміну виникнути законодавча база з усіма атрибутами виконавчої влади, а з нею – практикою виборності суддів, кодексом цивільних законів тощо. Очевидно, саме Лікургу належить чільне місце в усіх починаннях, а факт згадування чи замовчування його особистої ролі в цьому процесі залежав від індивідуальних рис істориків; суб’єктивних факторів, які впливали на вчених. Зокрема, від перебігу військової і політичної боротьби в державах-полісах в Аттиці, їх відносин з Лакедемоном, що часто-густо загострювалися до військових конфліктів включно.

Реконструкція історичних подій – справа досить суб’єктивна, часом – химерна. Феномен Лікурга, як і результати його законотворчої діяльності з перебудови спартанського суспільства, багато істориків вже з давнини пояснюють божественним походженням самого героя. Власне, для античності – це річ звична, коли врахувати факт, що Аристотель вів свій рід від бога Асклепія. “До сімейної традиції Аристотеля саме і належить асклепідівське походження. І тут абсолютно неважливо, що подібні твердження відрізняються фантастичним характером. Фантазією вони є для нас, людей ХХ століття. Але це не було фантазією ані для древніх греків, ані, зокрема, для Аристотеля” [7, с. 182].

Вищенаведена теза повністю пояснює той факт, що навіть саму появу Лікурга, який швидко навів порядок у Спарті, що “славилася” поміж греків дикістю і невіглаством, тодішні історики мимоволі пояснювали якщо не божественним походженням самого Лікурга, то, принаймні, тим, що він – переписав свої закони в давніх єгиптян.

Безперечно, експедиції до таємничого, сповненого містичних таїнств Єгипту – давня традиція давньогрецької наукової міфології. Зокрема, саме в Єгипті, від старої касти жерців Платон почув розповіді про Атлантиду. “Міфи не потребують логічних доказів. Міф говорить сам за себе” [7, с. 131].

Однак чи переписав Лікург свої закони з давньогрецьких папірусів, чи творчо осмислив і узаконив вже існуючі традиції після зустрічі на Хіосі з Гомером, як свідчить інший міф, факт залишається фактом. Закони, що їх запровадив Лікург, працювали багато століть на користь і процвітання спартанської держави.

Найбільш чітко своє ставлення до новацій Лікурга висловив Аристотель, порівнявши його із Солоном. У “Політиці” зустрічаємо значну кількість нотаток, відступів, що присвячені особливостям спартанської конституції,

там же Аристотель проводить характеристику найважливіших спартанських магістратур.

За Аристотелем, Лікурґ і Солон були не просто творцями нових законів. Кожний з них, фактично запровадивши нову конституцію у власній країні, створив новий державний устрій, сформував внутрішню і зовнішню політику держави в її сучасному розумінні: “Деякі, навпаки, були законодавцями; одні з них видавали закони для своїх держав, інші – для чужих, причому вони і самі брали участь у державотворенні. Із цих законодавців одні лише створювали закони, інші, як, приміром, Лікурґ і Солон, були творцями державного ладу, вони створювали і закони, і державний устрій” [8, с. 440].

Слід зазначити, що, наслідуючи традицію своїх попередників, Аристотель висуває версію, згідно з якою сам Лікурґ лише почасти був творцем оригінальних законів. За взірць спартанцеві послужили порядки дорійських міст на Криті [8, с. 441]. Сучасникам Аристотеля було цілком очевидним, що на Криті, з його легендарним палацом царя Міноса, у храмах могли зберігатися якісь потайні знання, що згодом міг би використати Лікурґ на благо спартанцям.

Антична історіографія, а згодом політична наука сучасності, завдяки численним міфологізованим нашаруванням, вільному тлумаченню самих цих міфів, певною мірою схильна перебільшувати роль Лікурґа, приписуючи йому значно більше, ніж це може зробити індивід впродовж свідомого життя, за умови, коли він досягнув нарешті певного соціального статусу і впливу у владних структурах. Проте навіть реально зафіксований в історичних джерелах результат перетворень Лікурґа вражає своєю масштабністю, тривалістю. Фахівці з історії, теорії держави та права пізніших часів констатують той незаперечний факт, що хоч Спарта була не єдиною дорійською общиною, завдяки своєчасно здійсненим реформам вона зуміла організувати широкомасштабну експансію і завоювати спершу всю Лаконію, а згодом і Мессенію.

Завдяки законам Лікурґа фактично виникла і зміцніла нова держава, а з нею і армія, яка дозволила Леоніду через кілька століть затримати війська Ксеркса біля Фермопіл, а спартанському полководцеві Павсанію завершити греко-персидську війну в битві при Платеях.

За масштабами законотворчої діяльності, динамікою розвитку соціально-економічних і моральних перетворень в державному будівництві рівню Лікурґа в давньогрецькій історії відповідала безумовно постать Солона. До влади Солон прийшов на декілька століть після свого спартанського попередника, коли в результаті всенародних виборів в Афінах Солон було обрано етонімом (правителем) цієї полісної держави. На цей час Афіни вже пройшли шлях від монархії до аристократії, у місті вже існувала рада архонтів, що дуже нагадувала герусію у Спарті, яку запровадив Лікурґ. Солон за походженням був аристократом, але це не завадило новому етоніму рішуче взятися за реорганізацію юридичних, економічних, політичних прав вільних співгромадян.

До цього в Афінах діяли закони, що склав архонт Драконт. Суворість цих законів перевищувала розумні припустимі межі, тож у наступні епохи, коли

ім'я Драконта перетворилося на “Дракон”, вислів “драконівські закони” став символом невинуватої жорстокості.

Солон, на відміну від Драконта, намагався і створив ряд законів, що дозволили вільним громадянам брати участь у житті афінського суспільства. Більшість з нововведень Солона виявилися настільки ефективними, що екстраполювалися у вигляді юридичних норм на юрисдикцію пізніших епох. Так, приміром, Солон запровадив прообраз сучасного апеляційного суду, коли рядовий громадянин Афін, незадоволений рішенням місцевих суддів, міг звернутися з “переглядом справи” до спільного зібрання афінян, де колективним голосуванням вирішувалася перебіг конфлікту.

За Солоном, податки, що стягувалися з громадян, були поділені згідно з їхніми статками, отже, офіційно закріплено розшарування громадян на класи (прошарки). Найбільше в державну скарбницю вносили представники найбагатшого класу, група громадян – пентакосіомедімни. Але водночас саме представники цього класу отримали привілеї у вигляді позачергового, пріоритетного обрання на високі державні посади.

Таким чином, пробабілізм пізніших часів було автоматично знято, сам Солон де-юре пов'язав найвищу в Афінах посаду архонта з особистим багатством претендента, зневаживши при цьому ймовірність його аристократичного походження, що до Солона було визначальним фактором у цьому виборі.

Проте слід зазначити, що цей революційний на той час закон автоматично позбавляв можливості керування державою людину небагату, хоча за своїми здібностями, харизмою здатною до такої функції.

Громадяни другого і третього класів (прошарків) також отримували певні адміністративні посади, але лише згідно із сумою сплаченого в державну скарбницю податку.

Власне електорат, у сучасному розумінні цього слова, представляла більшість – громадяни Афін четвертого класу (прошарку), які отримали можливість вільного проведення громадських зборів і прийняття шляхом голосування колективного рішення з важливих питань.

“Солон, судячи з усього, – констатує Аристотель, – за всіма ознаками дав простолюдином лише найбільш необхідну владу – обирати державних службовців і приймати від них звіти (коли б він цього права не мав, то перебував би у становищі раба і був би вороже настроєний)” [8, с. 441].

Проте реформи Солона проіснували значно менше законодавчих новацій Лікурга. Тільки розпочавшись, процес завершився приблизно тим, чим закінчувалися молоді демократії в XX столітті. Архаїчна громадська свідомість, примітивна мораль громадян Афін, які довгий час жили під владою авторитарних вождів, не була підготовлена до складних процесів толерантності й порозуміння. Суперечки, навіть збройні сутички між представниками новостворених класів, призвели в Афінах до анархії, що буквально перекладається з давньогрецької як “держава без архонтів”.

До влади прийшов скоробогатко і популіст Пісістрат, який щедро роздавав вино і хліб діакріям – найбіднішим і найагресивнішим прошаркам афінсь-

кої громади. Пісістрат, як згодом тиран-імператор Нерон, мав схильність до лицедійства. До Афін він в'їхав на колісниці, виспівуючи гімни на свою честь, у супроводі білявки, яка була зодягнена в обладунки Афіни Паллади. Більшість громадян, які вітали самопроголошеного “мера”, отримали по два бушелі пшениці і кратер з оливковим маслом. Через кілька тисячоліть, з незначними змінами, подібна історія повторилася в Києві – столиці європейської держави. Тільки цього разу на підкуп виборців було використано гречку і соняшникову олію.

Влада демагогів-тиранів виявилася довготривалою, – останнього з династії Пісістратів афіняни вигнали з міста лише через сто з лишнім років. Тоді ж були відроджені ідеали Солона, поновлено дію його законів. Зримим доказом перетворень став новий Акрополь, на якому, поруч із сценами Троянської війни, ще довго проіснував красномовний напис: “Неправа більшість”.

Швидка реорганізація окремих общин у держави-поліси з усталеними юридичними нормами, спробою створення демократичних цінностей, перебудовою моральних поглядів громадян проходила у Стародавній Греції під знаком боротьби не соціумів, але вчинків окремих харизматичних особистостей: Лікурґ, Солон, пізніше – Лісістрат та ін., які боролися за визнання своїх поглядів усталеними, щоб встигнути формалізувати їх у вигляді законів. Причинами нерозуміння і неприйняття масовою свідомістю прогресивних на той час перетворень були моральні вади самих громадян. Почуття жадоби, заздрощі, незадоволення своїм місцем у соціумі – вмело підігрівалися демагогами і популістами, які ставали тиранами лише тому, що індивідуальні негативні емоції їм вдавалося перетворювати у вирішальний момент на масову істерію, що неодмінно призводила до некерованих соціальних процесів, вела до класичного беззаконня.

До цієї проблеми часто звертався Аристотель, який, аналізуючи причини загибелі демократії вже в іншу епоху, записав у “Політиці”: “Адже за часи Персидських війн простий народ, ставши причиною гегемонії на морі, загордився і, незважаючи на протидію людей порядних, взяв собі поганих керманічів...” [8, с. 441].

Якщо не вважати Спарти, де демократичні перетворення у вигляді низки загальноприйнятих і загальнозрозумілих законів проіснували кілька століть, в Афінах демократичні перетворення, оновлена юрисдикція протрималася десятиліття за Солон і близько п'ятдесяти років після Саламінської битви – до початку Пелопоннеської війни.

За умови наступної війни – фактично громадянського конфлікту в густонаселеній Аттиці – демократичні закони і права вільних громадян об'єктивно були значно урізані. Говорити про законодавчі ініціативи окремих лідерів за військового протистояння також не доводилося. Давньогрецькі історики подібні прецеденти не зафіксували.

Однак “демократії, як будь-якому соціальному руху, необхідний міф, міф походження, достатньо давній, із своїми героями”, – пише Норман Девіс у своїй ґрунтовній праці “Історія Європи” [9, с. 97]. Таким стародавнім міфом, що його опоетизували не лише белетристи, але навіть історики і фахівці з теорії права, став міф про закони Лікурґа і Солон.

Література

1. Вернер Й. Пайдея / Йегер Вернер ; пер. с нем. М.Н. Ботвинника. – М. : “Греко-латинский кабинет” Ю. А. Шичалина, 1997. – 335 с.
2. Ксенофонт. Греческая история / Ксенофонт. – СПб. : Алетейя, 1993. – 444 с.
3. Печатнова Л. Г. История Спарты / Л. Г. Печатнова. – СПб. : Гуманитарная академия, 2002. – 510 с.
4. Геродот. История : в 9 т. / Геродот. – М. : Олма-Пресс, 2004. – 638 с.
5. Кахилл Т. Греческое наследство / Т. Кахилл. – СПб. : Амфора, 2006. – 345 с.
6. Фукидид. История / Фукидид. – М. : Экспресс, 2001. – 560 с.
7. Лосев А. Ф. Платон – Аристотель / А. Ф. Лосев, А. А. Тахо-Годи. – М. : Молодая гвардия, 2000. – 392 с.
8. Аристотель. Политика // Соч. : в 4 т. : пер. с древнегреч. / Аристотель ; общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – Т. 4. – С. 375-644. – (Философское наследие. Т. 90).
9. Девис Н. История Европы / Норманн Девис. – М. : Транзиткнига, 2005. – 943 с.

АНОТАЦІЯ

Василенко К.М. Закони Лікурга і Солоня як реалізація концепції однорідності політичної влади та культурної традиції в античному світі. – Стаття.

Статтю присвячено законодавчій творчості відомих політиків Стародавньої Греції. Використано першоджерела, наводяться оригінальні посилання, зроблено висновки.

Ключові слова: юстиція, закони, суспільна мораль, історіографія, вільний громадянин, тиран, влада.

SUMMARY

Vasylenko K.M. Likurg and Solon Laws as Realisation of Concept of Homogeneities of Political Power and Cultural Tradition in the Ancient World. – Article.

The article is devoted legislative creation known political lidedov of Ancient Greece. Original sources are used, original references, conclusions are done.

Key words: justice, laws, public moral, historiography, free citizen, tyrant, power.

УДК 340.15:348.723

Л.О. Попсуєнко

**ВИНИКНЕННЯ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦЕРКОВНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ:
ДО ІСТОРІЇ ПИТАННЯ**

Порядок створення і легалізації юридичних осіб формувалася поступово, протягом не одного сторіччя. Слід зазначити, що питання виникнення та припинення юридичної особи і на сьогодні залишається дискусійним. Але корені цього процесу слід відшукувати в римському праві. Як і в сучасному праві стосовно порядку створення юридичних осіб, так і в досліджуваній період стосовно